

Pirmojo pasaulinio karo metais sudarytų Rusijoje ir į Lietuvą parvežtų archyvų istorijos bruožai

Rasa Sperskienė

Lietuvos mokslų akademijos biblioteka

Tyrinėjant lietuvių švietimo Rusijoje Pirmojo pasaulinio karo metais problemą, įvairiuose archyvuose ir rankraštyuose teko aptikti gana daug dokumentų, kurie buvo parvežti į Lietuvą iš Rusijos. Amžininkai prisimena, jog susigražinti ką nors į Lietuvą nebuvo taip paprasta.

Baigiantis karui, jau po bolševikų perversmo, jų iniciatyva suorganizuotas II Visos Rusijos pabėgėlių suvažiavimas nutarė, jog pabėgėliams turi būti suteikta teisė nemokamai vežti 25 pundus bagažo kiekvienam šeimos nariui¹. Paramą, sugražinant žmones į Tėvynę, o kartu ir pervežant Rusijoje susikaupusį turta, žadėjo ir besikuriančios Lietuvos, ir Rusijos bolševikų valdžios atstovai. Vienas iš tautiečių reevakuacijos organizatorių, Lietuvos Tarybos atstovas Jurgis Šaulys, prieš paskelbiant Lietuvos Nepriklausomybės aktą, laiške Felicijai Bortkevičienei rašė: „Stinga mums inteligentų. <...> Gabentis juos per Švediją, žinoma, negalima, todėl mes norime juos stačiai per frontą gauti. Dėlei to baramės su vokiečiais. Gal pasiseks, jei tik eis bendrieji reikalai gerai“². Rusijoje vis dar tebesantys lietuvių veikėjai tikėjosi bolševikų komisariatų pagalbos. 1918 m. vasario 23 (10) d. kairiosios pakraipos Saratovo „Globos“ draugijos valdybos posėdyje dėl karo tremtinių gražinimo Lietuvon buvo nutarta: „jau dabar pradėti tuomi rūpintis ir net mažomis grupėmis vežti, priversti švedų konsulatą tuomi irgi rūpintis; jei šv.[edų] konsulas statytų tam darbui kliūtis, rūpintis išvežimu per Maskvos ir Petrapilio lietuvių komisariatų, nepaisant visai švedų konsulato“³.

To meto amžininkai suprato karo metais Rusijoje sukaupto lietuviško rankraštinio turto vertę. „Globos“ draugijos vadovė, ilgametė kairiosios spaudos leidėja F. Bortkevičienė, išvykusi į Kopenhagą ieškoti finansinės paramos, idėjinio bendražygio Mykolo Sleževičiaus prašė pasirūpinti rankraščiais, esančiais Petrograde: pervežti juos į Kalugą, kur buvę kiti jos daiktai. Nenaikinti, nors ir mažiausių. Ketinta viską parvežti į Lietuvą, kaip ir revoliucijos metų laikraščius⁴.

Karo pabėgėlių lietuvių grįžimas iš Saratovo prasidėjo 1918 m. gegužės 21 d.⁵ Galima spėti, jog kartu su žmonėmis į Lietuvą turėjo grįžti ir dalis Saratove veikusios „Globos“ draugijos dokumentų. Tai vaizdžiai liudija iki šiol saugomų dokumentų bylose užsilikę dokumentų pavadinimų vertimai į vokiečių kalbą. Jų, matyt, įvažiuojant į Lietuvą, pareikalavo vokiečių okupacinė valdžia⁶. Arčiau fronto

1 1917 m. lapkričio 25 d. II Visos Rusijos pabėgėlių suvažiavimo nutarimai. Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LMAB RS), F 68-3, l. 58.

2 1918 m. sausio 14 d. J. Šaulio laiškas iš Malmės (orig. – Malmö, Švedijoje) F. Bartkevičienei. LMAB RS, F 192-71, l. 4.

3 1918 m. vasario 23 (10) d. Saratovo Globos valdybos posėdžio protokolas. LMAB RS, F 68-28, l. 27, 28.

4 1918 m. vasario 24 d. F. Bortkevičienės laiškas iš Kopenhagos M. Sleževičiui. LMAB RS, F 192-44, l. 13.

5 1918 m. gegužės 21 d. V. Akelaitičio telegrama Jonni Valaitini į Simbirską. LMAB RS, F 68-6, l. 204.

6 Saratovo lietuvių „Globos“ draugijos posėdžių protokolų knyga. LMAB RS, F 68-9, l. 1.

linijos esančiame Vitebske rugpjūčio 12 d. lietuvių draugijos „Laisvė“ buvęs kasininkas Kazimieras Paulauskis pagal raštvedybos reikalavimus sutvarkė vieną iš svarbesnių draugijos dokumentų bylų⁷. Tokia ji tarpukariu ir pateko į Kauno universiteto biblioteką, o vėliau buvo perduota Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriui, kur prieinama skaitytojams ir dabar. Taigi paseksime kai kurių iš Rusijos parvežtų archyvų kelią į Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrių.

Iš negausių užuominų šaltiniuose, atrodo, galime padaryti išvadą, jog organizuotai grįžtančioms lietuvių grupėms, organizacijoms, švietimo įstaigoms, buvo lengviau parsigabenti ir savo dokumentus. Tuo tarpu iš Rusijos grįžtančių pavienių lietuvių laukė ilgas kelias į Lietuvą su kliūtimis. Baigiantis karui, Vaižgantas savo biblioteką Petrograde paliko padėjėjui Jurgiui Linartui. Grįžtantį iš Danijos per Vokietiją į Lietuvą, vokiečiai jį iškratė. Nieko ir nebuvo pasiėmęs, nes buvo iš anksto bičiulių įspėtas⁸. Štai krikščionių demokratų veikėjui Mykolui Krupavičiui teko ilgus mėnesius nelegaliai Rusijos teritorija vykti prie fronto linijos, o vėliau vokiečių karantine užtrukti dar keletą mėnesių⁹. Apie kokio nors turto gabenimą tokiomis sąlygomis negalėjo būti nė kalbos. Vis dėlto, nepaisant sunkumų ir įvairių apribojimų, sugrįžo žymi dalis lietuvių organizacijų dokumentų. Deja, kai kurie jų, ypač labiau su oficialia valdžia susijusių įstaigų dokumentai, taip ir liko Rusijoje. Tokiu pavyzdžiu galėtų būti 1917 m. Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpiti Centro komiteto dokumentai, saugomi Rusijos Federacijos valstybiniame archyve¹⁰.

Tarpukario Lietuvos Respublikoje iniciatyvos kaupti ir surinkti rankraščius bei archyvinius dokumentus iš įvairių įstaigų bei privačių asmenų ėmėsi Lietuvos universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto Kultūros muziejus, veikęs nuo 1923 m. kovo 12 d.¹¹ Nors minėto muziejaus bendrojo katalogo tituliniam lape pažymėta ši data, tačiau prie pirmųjų rankraščių kaip jų gavimo data pažymėta 1920 m. rugsėjo 17 d.¹² Kai muziejaus vedėjas J. Tumas-Vaižgantas kreipėsi į visuomenę¹³, kviesdamas prisidėti prie šio darbo, į įstaigą ėmė plaukti rankraščiai. Jau iki lapkričio mėnesio muziejuje buvo įregistruoti kanauninko J. Tumo, Prano Mašiot, Voronežo lietuvių gimnazijų archyvai, kuriuose buvo gausu iš Rusijos parsivežtų dokumentų¹⁴. Kad muziejuje jau vyko šioks toks tiriamasis darbas, liudija ukmergiškio agronomo B. Miknevičiaus prašymas padėti nustatyti Dotnuvos žemės ūkio mokyklos lietuvių mokinių karo metais Rusijoje slaptai leisto rankraštinio laikraščelio „Mūsų varpelės“ autorių slapyvardžius. Į jo laišką, matyt, paties muziejaus vedėjo atsakytą¹⁵. Šis laikraštėlis į muziejaus bendrą katalogą įrašytas 1903 numeriu.

Rankraščių kaupimo, o kartu ir tyrimo darbą atliko ir Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos, ėmusios veikti 1923 m. sausio mėnesį, darbuotojai¹⁶. Jos direktorius, garsus bibliografas

7 1918 m. rugpjūčio 12 d. K. Paulausko sunumeruoti Vitebsko lietuvių draugijos „Laisvės“ įstatų, protokolų ir kitų dokumentų juodraščiai. LMAB RS, F 12-589, l. 75.

8 MERKELIS, Aleksandras. *Juozas Tumas-Vaižgantas*. 3-iasis (fotogr.) leidimas. Vilnius, 1998, p. 249–250.

9 KRUPAVIČIUS, Mykolas. *Atsiminimai*. Chicago (Ill.), 1972, p. 292, 309.

10 *Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpiti Centralinio Komiteto Prezidiumo protokolų knyga*. Rusijos Federacijos valstybinis archyvas (orig. Государственный архив Российской Федерации), F 3934, Ap. 1, s. v. 1–5.

11 1923 m. kovo 17 d. Humanitarinių mokslų fakulteto dekanı M. Biržiškos raštas Lietuvos universiteto Senatui. LMAB RS, F 12-677, l. 1.

12 *Lietuvos Universiteto Humanitarinių Mokslų Fakulteto Kultūros Muziejaus bendrasis katalogas*. LMAB RS, F 12-968, p. 5.

13 1923 m. lapkričio 3 d. nenustatyto asmens laiškas Kultūros muziejaus vedėjui. LMAB RS, F 12-677, l. 17.

14 VAIŽGANTAS. Kultūros muziejus. *Lietuva*, 1923 m. lapkričio 4 d., Nr. 249 (1366), p. 4.

15 1922 m. gruodžio 9 d. B. Miknevičiaus laiškas kanauninkui J. Tumui. LMAB RS, F 12-779, l. 3.

16 M. Čilvinaitės kalba Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos 10-ties metų sukakties proga. LMAB RS, F 12-1315, l. 7.

Vaclovas Biržiška nuolat įgaliodavo bibliotekininę Marijoną Čilvinaitę rinkti rankraščius, senus spaudinius.¹⁷ Šiuo klausimu pastaroji susirašinėjo su daugeliu garsių to meto žmonių ir šiaip krašto veikėjų. Išlikęs kunigo M. Dambrausko laiškas M. Čilvinaitei apie rankraštine medžiaga, parvežtą iš Išimo, esančio Rusijos Sibire¹⁸.

Ilgainiui universiteto muziejus ir biblioteka įsigijo Mato Grigonio, Motiejaus Gustaičio, Martyno Yčo ir kitų asmenų archyvus, kuriuose buvo karo metų rankraščių, parvežtų iš Rusijos¹⁹.

Sovietmečiu, atrodo, viena pirmųjų iš Rusijos pargabentus rankraščius Lietuvos mokslų akademijos bibliotekai galėjo perduoti rašytoja Aldona Didžiulytė-Kazanavičienė. Rankraščių skyriaus vedėjas Vladas Abramavičius pažymėjo, jog dalis Didžiulių šeimos rankraščių buvo gauti būtent iš jos 1946–1954 m. Dauguma šios šeimos narių karo metais buvo Rusijoje, intensyviai tarpusavyje susirašinėjo. Todėl, reikia manyti, jog taip į biblioteką pateko gausi jų korespondencija.

1947 m. sovietinės Lietuvos mokslų akademijos prezidento padėjėjas Andrius Bulota dovanavo savo tėvo, advokato, buvusio Rusijos Dūmos atstovo Andriaus Bulotos dokumentus ir rankraščius. Tuo pat metu gausią Vilniaus krašto ir kitų lietuvių organizacijų medžiagą Lietuvos mokslų akademijos bibliotekai perdavė Lietuvių literatūros institutas. Taip į rankraštyną pateko Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti Minsko, Bobruisko, Polocko ir Orenburgo skyrių dokumentai²⁰.

Bene gausiausias rankraščių srautas Lietuvos mokslų akademijos biblioteką pasiekė 1950 m., reorganizuojant Kauno valstybinį universitetą į politechnikos bei medicinos institutus. Buvusio universiteto biblioteka tuo metu Lietuvos mokslų akademijos bibliotekai perdavė dalį netvarkytų rankraščių. Sutvarkyti rankraščiai pateko į Vilniaus universiteto biblioteką. Rūšiuojant iš Kauno parsivežtus rankraščius, iš karto buvo išskirti savarankiški fondai: F 94 (Didžiulių šeimos rankraščiai), F 141 (Kosto Stikliaus fondas)²¹, o bendresnio pobūdžio dokumentai buvo sukomplektuoti kaip Kauno universiteto bibliotekos *varia* (F 12). Kaip neinventorinti rankraštiniai fondai buvo perduoti F. Bortkevičienės vadovautos redakcijos archyvas, Kazio Būgos žodyno medžiaga, M. Gustaičio, Balio Sruogos, Onos Mašiotienės, J. Tumo-Vaižganto, Juozo Balčikonio, M. Grigonio archyvinė medžiaga. Iš viso – 14 ryšulių. Kaip depozitai perduoti Petro Leono šeimos dokumentai. Iš viso – 2 ryšuliai. Kaip *varia* perduota Petrapilio lietuvių studentų draugijos, Vitebsko lietuvių draugijos bei M. Yčo gimnazijos, Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti Centro komiteto archyvinė medžiaga. Iš viso – 4 ryšuliai²². Taigi iš šios medžiagos kaip atskiri fondai dar buvo sudaryti: F 66 (Petrapilio lietuvių studentų draugijos fondas, kurį sudarė tik mažesnioji dokumentų dalis, nes pagrindinė dalis dokumentų pateko į Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrių²³), F 89 (K. Būgos fondas), F 117 (P. Leono fondas), F 150 (J. Tumo-Vaižganto fondas), F 181 (O. Mašiotienės fondas), F 192 (F. Bortkevičienės fondas), F 202 (M. Grigonio fondas), F 204 (Jono Murkos fondas)²⁴.

17 V. Biržiškos pasirašyti įgaliojimai M. Čilvinaitei rinkti rankraščius. LMAB RS, F 12-1313, l. 1–4.

18 1937 m. sausio 18 d. M. Dambrausko laiškas M. Čilvinaitei. LMAB RS, F 12-1367, l. 1–4.

19 Lietuvos Universiteto humanitarinių mokslų fakulteto Kultūros Muziejaus bendrasis katalogas. LMAB RS, F 12-968, p. 52, 68–71, 75, 84, 85, 182, 183; Vytauto Didžiojo Universiteto bibliotekos asmeninių archyvų sąrašai. LMAB RS, F 12-970, l. 16, 18, 25, 28, 30; M. Yčo perduotų dokumentų sąrašas. LMAB RS, F 12-3421, l. 5.

20 Rankraščių rinkiniai: Lietuvos TSR Mokslų akademijos Centrinės bibliotekos XI–XX amžių rankraščių fondų trumpa apžvalga. Sudarė V. Abramavičius. Vilnius, 1963, p. 134, 152, 156.

21 LMAB RS. Rankraščių inventorius knyga Nr. 32, l. 360.

22 LMAB RS, F 75-350, l. 2–9.

23 ČEPIENĖ, Kostė. Petrapilio lietuvių studentų draugijos fondo apžvalga. LMAB RS F 66-25, l. 1.

24 LMAB RS. Rankraščių fondų risuminės apskaitos (inventorinė) knyga, pradėta 1962 m. gruodžio 30 d., p. 102, 125, 153, 186, 217, 228, 239, 241.

1952 m. Lietuvių kalbos ir literatūros institutas dar perdavė Lietuvos mokslų akademijos bibliotekai Vailokaičių rankraščius, kurių pagrindu buvo sudarytas 173 fondas²⁵. Tolesnis dokumentų perdavimas buvo pratęstas 1956 m. Tų metų vasario 20 d. aktu minėto instituto bibliotekos rankraštyno vedėja Marija Grigaitytė perdavė su lietuvių literatūra nesusijusius ir netvarkytus Saratovo lietuvių draugijos dokumentus (4 aplankalus)²⁶. Tokiu pat keliu Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos rankraštyną 1962 m. pasiekė įvairių lietuvių draugijų carinėje Rusijoje dokumentai²⁷. Tuo metu advokatų, socialdemokratų, aktyviai bendradarbiavusių su Lietuvių draugija nukentėjusiems dėl karo šelpti, Vlado Požėlos ir Česlovo Petraškevičiaus archyvai buvo gauti kartu ir dirbtinai išskirti į du savarankiškus fondus (F 237 ir F 238)²⁸.

Vėliau Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos rankraštynei iš Rusijos parvežtus dokumentus dovanuoja privatūs asmenys. Apie tokio pobūdžio dokumentų pirkimą iš privačių asmenų duomenų nerasta. Štai pagal 1965 m. kovo 10 d. aktą Sofija Jablonskienė perdavė savo vyro, garsaus teisės istoriko Konstantino Jablonskio karo meto korespondenciją (į F 256)²⁹. 1969 m. akademikas Povilas Brazdžiūnas perdavė zoologo Jurgio Elisono asmeninius dokumentus bei korespondenciją (į F 95)³⁰. 1974 ir 1975 m. aktyvaus Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti veikėjo Rusijoje Kazio Šalkauskio dokumentus dovanuoja jo brolio sūnus Julijonas Šalkauskis bei brolio žmona Julija Paltarokaitė-Šalkauskienė (į F 281)³¹. Tais pačiais 1975 m. iš profesoriaus Alfonso Gučo buvo gauti Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti Minsko skyriaus keletas dokumentų (į F 70, kaip 399 ir 400 s. v.)³².

Taigi Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius dėl Kauno valstybinio universiteto reorganizacijos bei Lietuvių kalbos ir literatūros instituto nuostatų kaupti tik su jų specifika susijusius dokumentus perėmė žymią dalį iš Rusijos parvežtų lietuviškų draugijų dokumentų. Kaupiant šį paveldą minėtame rankraštyne nemažai savo dovanomis prisidėjo ir privatūs asmenys.

25 Ten pat, p. 209.

26 LMAB RS, F 75-356, l. 15.

27 LMAB RS, F 75-360, l. 4–6.

28 LMAB RS. *Rankraščių inventoriaus knyga Nr. 49*, l. 64.

29 LMAB RS, F 75-363, l. 11.

30 LMAB RS, F 75-367, l. 39.

31 LMAB RS. *Rankraščių fondų visuminės apskaitos (inventorinė) knyga, pradėta 1962 m. gruodžio 30 d.*, p. 319; LMAB RS, F 75-373, l. 18.

32 LMAB RS, F 75-373, l. 12.

On the History of the Archives Created in Russia and Brought to Lithuania During the First World War

SUMMARY

The article deliberates on the travel of certain documents from Russia to the Manuscript Department of the Library of the Lithuanian Academy of Sciences. Even for the organized groups of returning Lithuanians and for educational institutions it was sometimes challenging to carry documents on the way from Russia to Lithuania; meanwhile, for solitary Lithuanians the road home was strewn with difficulties. In spite of the problems, a significant part of the documents belonging to Lithuanian organizations was successfully relocated to Lithuania. Between the wars, the library and the Culture Museum at the Faculty of Humanities of Vilnius University obtained some of the documents collected from Russia. In 1950–1962, a part of the Lithuanian societies' documents brought from Russia was transferred to the Manuscript Department of the Library of the Lithuanian Academy of Sciences. The reasons for the transfer were the reorganization of the Kaunas State University and the regulations of the Lithuanian Institute of Language and Literature that allowed to keep only the documents pertaining to the subject area of the institute. Private donations also much added to the collection.